

Patrocíniumi településnevek Európában*

Egy nemzetközi kutatási program eredményei

1. MEZŐ ANDRÁS „Magyarország patrocíniumi helységnevei” című akadémiai doktori értekezésének vitáján KRISTÓ GYULA a dolgozat egyik hiányosságaként tette szóvá azt, hogy a szerzője nem adott képet arról, „miként áll a helyzet a patrocíniumi helynevek általános európai alkalmazásával” (1996: 115). KRISTÓNAK igazat adva a válaszában MEZŐ ANDRÁS azt hozta fel mentségére, hogy olyan munka, amelyben „tüzetes anyagfeltárás alapján egy-egy nyelvterületről vagy kultúrköréről rendszeres kép kerekedhetne ki”, nem került a szemé elé (1996: 125). Azóta éppen 15 év telt el, és az akkori vita sajnos ma már nem élő résztvevői közül Benkő Loránd, Kiss Lajos, Kristó Gyula és Mező András is minden bizonnyal örömmel fogadtak volna egy olyan kötetet, amely éppen azzal a céllal készült, hogy a patrocíniumi településnevek európai helyzetét felmérje.

2. A kutatási programról. – 2010 januárjában azzal a felhívással fordultam néhány európai névkutatóhoz, hogy hozzunk létre egy olyan kutatási programot, amely e jellegzetes településnév-típusnak, a patrocíniumi helyneveknek az európai jellemzőiről kíván képet adni. A felhívás pozitív fogadtatásra talált: 10 országból 15 kutató jelezte, hogy részt kíván venni a projektben, az eredményességét pedig az mutatja, hogy 11 tanulmánnyal, „Patrocíniumi településnevek Európában” címmel kötet készült a témából (Patrociny Settlement Names in Europe. Onomastica Uralica 8. Debrecen–Helsinki, 2011. 249 lap).

A tanulmánykötet összeállításának fő célja az volt, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek európai helyzetét, sajátosságait nyelvterületek szerint bemutassa. Tekintve, hogy a névtípus Európának csak bizonyos részein gyakori (elsősorban olasz, francia, spanyol, német, magyar nyelvterületen), a résztvevőket ehhez igazodva kértem fel. Ilyen módon a kötet két tanulmányt tartalmaz a francia nyelvterületről (PIERRE-HENRI BILLY, GÉRARD TAVERDET – STÉPHANE GENDRON), egy-egy írás mutatja be a spanyol (MOISÉS SELFA SASTRE) és a katalán (JOAN TORT-DONADA), valamint az olasz (CARLA MARCATO) patrocíniumi településnevek helyzetét, három írás szól a német nyelvterületről (SABINA BUCHNER, KIRSTIN CASEMIR, KARLHEINZ HENGST), egy a Kárpát-medence középkori patrocíniumi elnevezéseiről (TÓTH VALÉRIA), egy taglalja a cseh és a szlovák (PAVEL ŠTĚPÁN), és további egy a lengyel nyelv (BARBARA CZOPEK-KOPCIUCH) e körbe vonható neveinek sajátosságait.¹

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázata, valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Tervén keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ A tanulmányok kereteinek meghatározása, vagyis bizonyos területek együttes tárgyalása, míg másoknak meg éppen az elkülönítése valamelyest talán magyarázatra szorul. A spanyol és a katalán területek patrocíniumi településneveinek az elkülönített (de egymás melletti) tárgyalását az indokolja, hogy – amint azt a tanulmány szerzője, JOAN TORT-DONADA is megjegyzi – a keresztény hagyományokban mélyen gyökerező Katalónia, amely az 1978-as alkotmány bevezetésével auto-

Annak érdekében, hogy a patrocíniumi településnevek európai jellegzetességeit egységes keretben szemlélhessük, útmutatót készítettem azokkal a szempontokkal, amelyek irányíthatják a szerzőket dolgozatuk összeállításában. Ehhez igazodva az írások többségéből információkat kapunk arra vonatkozóan, hogy a) milyen hatása lehetett az egyházi szervezetnek a névtípus keletkezésére és elterjedésére; b) ezzel összefüggésben: hogyan és mikortól váltják fel a latin nyelvű okleveles említéseket a vulgáris nyelvi adatok; c) milyen kronológiai jellemzői vannak a névtípusnak az egyes nyelvterületeken; d) bemutathatók-e nyelvföldrajzi tekintetben különbségek, felderíthető-e esetleg a névtípus terjedési folyamata és iránya; e) milyen nyelvi, strukturális jellemzői vannak az egyes területeken a patrocíniumi településneveknek; f) milyen változási folyamatok érintették őket. A következőkben – a kötet tanulmányainak eredményeire támaszkodva² – ezekre a szempontokra figyelemmel igyekszem a névtípus európai sajátosságai közül néhányat bemutatni. Előzetesen azonban célszerű a patrocíniumok és a patrocíniumi helynevek összefüggéseit röviden áttekintenünk.

3. A patrocíniumok és a patrocíniumi helynevek kapcsolata. – Egyházi névnek a magyar és a nemzetközi szakirodalom az olyan településneveket nevezi, amelyekben nyelviileg kifejeződik 1. valamilyen egyházi építményre vagy ennek részére való utalás (pl. m. *Fehéregyház*, n. *Kirche*); 2. a templom védőszentjére való utalás (pl. m. *Szentistván*, fr. *Saint-Étienne*, kat. *Sant Martí*, ol. *San Martino*, n. *Sankt Peter*, szlk. *Svatý Mikuláš*); vagy pedig 3. az egyházhoz tartozó személyekre, szervezetekre történik benne utalás (pl. m. *Apáti*, *Káptalanfalva*, n. *Bischof*, *Pape*, *Pfaffenrot*). Az egyházi nevek fogalma tehát lényegében olyan nyelvi elemkészletet, lexikális állományt takar, amelyre azonos kulturális meghatározottság jellemző. Ezek között találjuk meg a patrocíniumi (vagy másként: a templom védőszentjének nevéből, a templom titulusából alakult) településneveket, amelyekre nemcsak a magyar névtörténeti szakirodalom használ

nóm politikai státust vívott ki magának a spanyol államon belül, a patrocíniumi településnevek olyan gazdagságával és változatosságával tűnik ki, hogy ez már önmagában is előnyössé teszi a névtípus katalán jellegzetességeinek önálló tanulmányban történő bemutatását. A Kárpát-medencei keretek meghatározása szintén meglepő lehet, ám ennek célszerűsége abban rejlik, hogy a Kárpát-medence területe a középkor időszakában lényegében egybeesett a Magyar Királyság területével, s ebből adódóan egyazon világi és egyházi közigazgatás, valamint oklevelezési gyakorlat alá tartozott. A gyűjtéményes kötetben éppúgy, mint ebben az írásban a Kárpát-medence fogalmát a történelmi Magyarország értelmében használom. Ugyancsak több problémát vet fel a szlovák és a cseh nyelvek önálló nyelvként való felfogása a középkorra vonatkozóan. A továbbiakban természetesen ezek egykori előzményére, előzményeire értelmezve használom a fogalmakat. Csehország, Morvaország, Szilészia és Szlovákia patrocíniumi településneveinek egyazon tanulmányban való tárgyalását – tekintve, hogy a névtípus e területeken meglehetősen szerény előfordulási gyakoriságot mutat – a cseh szerző, PAVEL ŠTĚPÁN javaslatára fogadtam el, és mivel az írás rendkívül problémaérzékenyen tükrözteti az egyes régiók elnevezéseinek (kronológiai szempontból, a modellhatásokat tekintve stb.) nagyon is eltérő sajátosságait, az együttes bemutatás megítélésem szerint semmiféle hátránnyal nem járt.

² A kötetben szereplő tanulmányokat az irodalomjegyzék tartalmazza, az alábbiakban ezért a szövegbeli hivatkozásokat elhagyom.

többféle terminust, hanem a nemzetközi is, amely leginkább hagiotoponimáknak nevezi őket.

A templomtitulusok és a belőlük lett településnevek között számos figyelemre méltó és jobbra univerzálisan jelentkező összefüggést találunk. A Kárpát-medence területén például 77 különböző patrocíniummal a középkorban 1390 településnév alakult, azaz egy-egy titulusra átlagosan 18 településnév jutott. Az arány pontosan ugyanilyen a katalán patrocíniumi nevek körében is: itt 185 titulusra jut 3121 településnév. A cseh és a szlovák nyelvterületen viszont ugyanezen vizsgálat során egészen más képet kapunk: itt titulusonként mindössze 1-3 településnévvel számolhatunk (a cseh területen 1-2, a szlovák területen pedig 2-3 településnév esik átlagosan egy-egy titulusra). A valóságban persze az egyes titulusok helynévi előfordulási gyakorisága igen nagy különbségeket mutat, ahogyan ezt az alábbi táblázat szemlélteti.

1. táblázat

A leggyakoribb templomcimből alakult helységnevek

spanyol	olasz	é.-német	d.-német	magyar	szlovák	cseh	lengyel
<i>Mária</i>	<i>Mária</i>	<i>Mária</i>	<i>János</i>	<i>Miklós</i>	<i>Péter</i>	<i>János</i>	<i>Mária</i>
<i>Péter</i>	<i>Péter</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>György</i>	<i>Anna</i>	<i>Anna</i>
<i>Mihály</i>	<i>János</i>	<i>Péter</i>	<i>Lénárd</i>	<i>Kereszt</i>	<i>Kereszt</i>	<i>Katalin</i>	<i>János</i>
<i>János</i>	<i>Lőrinc</i>	<i>János</i>	<i>Wolfgang</i>	<i>Márton</i>	<i>Mihály</i>	<i>Mária</i>	<i>Roch</i>
<i>Márton</i>	<i>György</i>	<i>Mihály</i>		<i>Mihály</i>	<i>Mária</i>	<i>György</i>	
				<i>Péter</i>	<i>Márton</i>	<i>Miklós</i>	
				<i>Mária</i>		<i>Kereszt</i>	

Szinte egész Európában kitűnik Mária kiemelt tisztelete, ami nemcsak templomtitulusként való nagyszámú előfordulásában tükröződik (pl. a történelmi Magyarország területén közel 1000 templomnak volt a védőszentje a középkorban), hanem településnév-alkotó szerepében is: Olaszországban több mint 2100 településnév utal rá valamilyen módon, Katalóniában 250, a Kárpát-medencében pedig 68 helység viseli a nevét, a magyarban főképpen *Boldogasszony* vagy *Szentmária* formában.

A patrocíniumi eredetű településnevek a becsült középkori magyar településnév-állomány (mintegy 20 ezer hely) közel 7%-át teszik ki. Ez nemzetközi kontextusban szemlélve sem tekinthető periférikus névadási jelenségnek. A patrocíniumi településnevek aránya a legmagasabbnak az újlatin nyelvterületeken mutatkozik (Olaszországban például a települések 20%-a visel ilyen nevet), a dél-német (bajor-osztrák) területeken és a történelmi Magyarországon (a maga 6-7%-os megterheltségével) közepes gyakoriságúnak látszik, ettől keletre és északra (cseh és lengyel területeken) pedig inkább csak szórványosan jelentkezik. A német nyelvterület egyfajta átmeneti zónaként viselkedik a névtípus terjedését tekintve: míg a keleti részekén (Szászország, Thüringia, Brandenburg stb. területén) a *Sankt* elemet tartalmazó, valódi patrocíniumi helynevek igencsak szórványosan tűnnek fel,

a dél-német területeken (konkrétan: Bajorországban) találjuk az ilyen elnevezések 43%-át.

4. A római egyház szerepe a névtípus kialakulásában. – Aligha lehet kérdéses, hogy a krisztianizáció folyamata és a patrocíniumi településnevek keletkezése az egyes területeken szoros összefüggésben van egymással: az utóbbi csakis az előbbi realizációját követően valósulhatott meg. Ez nyilvánvalóan azzal is együtt jár, hogy azokon a területeken, ahol a kereszténység korábban teret nyert, a patrocíniumi helynevek is régebbi koroktól dokumentálhatók. Amíg a kereszténység felvételének kezdetei például Franciaországban a 3. századig nyúlnak vissza, a folyamat a német nyelvterületeken a 6–7. században, Magyarországon pedig a 10. században kezdődött el.

Azt, hogy a patrocíniumi településnevek egyfajta kulturális gyökerű névtípusként alapvetően a római egyház támogatásával jöttek létre és terjedtek el, több tényező is igazolja. A legnyilvánvalóbban az, hogy ez a településnév-típus számos univerzális sajátossággal bír, és noha az egyes európai névrendszerek több jellegzetességükben különböznek egymástól, a patrocíniumi településnevek kategóriája terén feltűnően sok egyezést tapasztalhatunk közöttük. S ezek az egyezések bizonyosan nem nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkkel állhatnak összefüggésben.

E közös jellemzők egyike a legkorábbi névadatok nyelvi megformáltságában mutatkozik meg. Közismert dolog, hogy a helynevek – jogbiztosító szerepük megőrzése végett és nyilvánvalóan nemzetközi mintákat is követve – rendre az adott névhasználó közösség nyelvén illeszkednek be a középkori oklevelek latin nyelvű szövegébe. A patrocíniumi településnevek első okleveles említései ugyanakkor szerte Európában valójában kötelező jelleggel – tehát egy, az előzőtől eltérő norma szabályait követve – latin nyelven jelentkeznek: például 966: *villam Sancti Remigii* (fr.), 1186: *in monte sancti Genesii* (ol.), 1192: *villa, que vallis sancte Marie nuncupatur* (n.), 1287: *possessio Sancto Ladislao* (m.), 1318: *Celle s. Mariae Virg.* (cs.), 1545: *ad sanctam Barbaram* (le.), és a latin használat az írásbeliségben helyenként akár aránytalanul hosszú ideig is megmaradhat. Franciaországban például a 13. századtól jelennek meg nagyobb arányban vulgáris nyelven a patrocíniumi településnevek, a német nyelvterület keleti részein pedig a 14. századig domináns a latin használata olyannyira, hogy még a 13–14. században is csak szórványosan találunk az oklevelekben német nyelvű formákat. A névtípus egyedeinek nyelvi megformálásában bizonyos ideig elhúzódó latin nyelvi dominancia a szóbeliséget persze nemigen jellemezte (ott nyilvánvalóan a vulgáris formákat használták), csak az írásbeliség terén jelentkezett. És az is bizonyos, hogy az élőszóbeliségnek és az írásbeliségnek az ilyen értelemben vett eltérése egyetlen más névtípus kapcsán sem mutatkozik meg ilyen szembetűnő módon.

5. A névtípus kronológiai jellemzői. – A patrocíniumi településnevek létrejöttének gyökereit nagy biztonsággal határozhatjuk meg az újlatin nyelvterületeken. Azt, hogy a névtípus innen indult útjára, a kronológiai összefüggések is alátámasztják. Legkorábbra a patrocíniumi településnevek Franciaország-

ban nyúlnak vissza: egészen az 5–7. századig, a névadási mód legproduktívabb időszaka pedig – párhuzamosan az egyházi alapítások nagy számával – ezen a területen a 10–13. századra esett. Az olasz nyelvterületen – ahol bizonyos mértékig francia földről érkező hatásokkal is számolnunk kell – a 6. század végén kezdenek feltűnni az első patrocíniumi elnevezések, de gyakoribbá a névtípus majd csak a 12–13. századtól válik. Az Ibériai-félszigeten is igen nagy múltra mennek vissza az ilyen típusú helynevek, amit az mutat, hogy a történeti források a 9–12. század időszakában már a patrocíniumi nevek teljes meggyökeresedéséről tanúskodnak.

Felső-Ausztria és Dél-Németország területén szentnévi helynevek a 9. századtól dokumentálhatók, de nagyobb tömegük majd csak a szentek tiszteletének növekedésével, a 12. századtól jelentkezik. Északnyugat-Németországban s azon belül is elsősorban Alsó-Szászországban a 11. századtól kezdve fordulnak elő az efféle névalakok, ám jelentősebb arányban – az írott források növekedésével is összefüggésben – majd inkább csak a 12–13. századtól. Minthogy pedig e területeken a keresztény térítésben a franciák fontos szerepet játszottak, nem lehetetlen, hogy a névtípus francia földről érkezett ide. A német nyelvterület keleti szélein a patrocíniumi településnevek ritkák, s a létrejöttükben két hullámmal kell számolnunk: az első hullám az alapvetően német telepések által megvalósított vidéki kolonizáció időszakára, vagyis döntően a 12. századra esik, a második pedig a szász fejedelmek városalapító tevékenységével és a korai ipari fejlődéssel van kapcsolatban, s a 15–16. századra tehető. Az itt feltűnő patrocíniumi nevekben a délről, elsősorban Bajorországból érkező telepéseknek lehetett fontos szerepük.

A magyarság megtérítésében itáliai, délszláv, német és cseh papok vállaltak részt. A patrocíniumi településnevek divatja viszont nagy valószínűséggel leginkább a német és a délszláv területek felől érkezhettek. (Sajnos, itt a közbeeső láncszemek hiányoznak: például Ausztria patrocíniumi helyneveiről nincsenek ismereteim, ahogyan a másik lehetséges forrásirányt, a délszláv, horvát-szlavón területet sem tudtam feltérképezni, az ígéretek ellenére ugyanis innen egyelőre nem érkeztek meg a névtípus helyzetét bemutató tanulmányok.) Azt ugyanakkor tudjuk, hogy a Magyar Királyság területén az első adatok a patrocíniumi településnevekre a 11. századból valók, és a 13., illetve főképpen a 14. század első felében ugrásszerű gyarapodást láthatunk: az ilyen elnevezések egy évszázad alatt lényegében behálózták a Kárpát-medencét. Abban persze, hogy ez az időszak kiugróan nagy névgyarapodást mutat, nyilvánvalóan szerepe van az írott adatok jelentős mennyiségbeli megnövekedésének is. A szlovák területeken fellelhető patrocíniumi nevek jórészt valójában a Magyar Királyság keretében jöttek létre, és zömmel a magyar oklevelezési gyakorlat őrizte meg őket (noha valószínű, hogy a helyi szláv beszélők ezeket a saját anyanyelvükön használták), így nem véletlen, hogy kronológiailag is harmonizálnak az előbbi terminusokkal: az összes e területről ismert név 90%-a 1400 előttről adatható, és a 15. század közepére a névtípus produktivitása gyakorlatilag megszűnik. A cseh terület patrocíniumi neveinek ugyanakkor csupán 25%-a adatható 1400 előttről (és ezek egy része is inkább a templomépületet jelöli, nem a települést), a zömük 1526, a Habsburgok trónra kerülése utánról származik. Az ekkor újonnan alakult települések zöme ugyanis a német-cseh határ mentén feküdt, s a lakosai zömmel német telepések

voltak, a névtípust ebben a kései korszakban tehát bizonyosan ők terjesztették el. Hasonlóképpen számolnunk kell a nyugati, elsősorban a német minta (illetve bizonyos mértékig az újlatin, itáliai, francia szerzetesrendek: bencések, ciszterciek által bevezetett névmodellek) szerepével a lengyel névkincs kapcsán is, ahol ismét sajátos kettősséget tapasztalunk: a legkorábbi adatok a 12–13. században jelentkeznek (a nevek 30%-a ekkorról való), majd több évszázados cezúrát követően a második hullám a modern korban (a 19–20. században) a patrocíniumi elnevezések további 35%-át hozza létre.

6. A névtípus nyelvföldrajzi jellemzői. – A patrocíniumi településnevek típusának központi gócaiban, az újlatin területeken nemigen vannak olyan régiók, ahol ne fordulnának elő a szentnévi helynevek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lennének olyan területek, ahol a névtípus koncentráltabban jelentkezik, míg másutt alacsonyabb a gyakorisága. Ilyen sűrűsödési pontok például Itáliában Lombardia, Toscana, Piemont környéke, míg Szardínián jóval kisebb az ilyen nevek előfordulási aránya. Franciaországban a „legzsúfoltabb” területnek Bretagne mutatkozik, ahol a teljes névkincs több mint fele szentnévi eredetű. Ennek hátterében bizonyosan a Nagy-Britanniából érkező bevándorló csoportok állhatnak, melyek szerzetesek és más egyházi személyek vezetésével érkeztek ide, és vezetőiket a helyi lakosság szentként tisztelte. A Bretagne-i telítettséggel szemben a keleti határszélen találjuk a másik szélső pólust: itt 3% alatt van a szentnévi eredetű nevek aránya, aminek a fő oka az lehet, hogy a település- (és egyúttal településnév-)hálózat a területen a 8. századra lényegében megszilárdult, s ez valamelyest újtját állta az új névtípusnak.

Az erdőirtásokkal, mocsárlecsapolásokkal nyert új településterületek ugyanakkor kedvező feltételeket szolgáltatottak arra, hogy a többnyire szerzetesek, monostorok által ilyen módon újonnan létesített helyet a templom vagy a monostor után, annak védőszentjéről nevezzék el. E folyamatok francia és német nyelvterületeken is számos patrocíniumi településnevet hívtak életre (pl. Dél-Franciaországban vagy Bajorországban).

A középkori Magyarországon a névtípus elterjedési körülményeit vizsgálva kettős kiindulási góccal számolhatunk: a szakirodalomban sokszor kiemelt dél-nyugat-dunántúli (az esetleges kulturális gyökereket is jelző) terület mellett korainak mutatkozik egy erdélyi kiindulási terület is, ami részben település-, részben egyháztörténeti tényezőkkel függ össze. A patrocíniumi településnevek Kárpát-medencei elterjedési üteme ugyanis feltűnő párhuzamosságot mutat az egyházi közigazgatás kiépülésének területi jellemzőivel. Ez pedig további érvként szolgálhat a névtípus kapcsán az egyházi befolyás folyamatos meglétéhez.

A korábban említett német hatást tekintve nemigen lehet meglepő végül az sem, hogy a lengyel patrocíniumi településnevek egyharmada Nyugat-Lengyelország területén található, és a nyelvterület keleti felében az ilyen elnevezések gyakorlatilag hiányoznak.

7. Strukturális jellemzők, névalkotási módok. – A patrocíniumi településnevek szerkezeti szempontból alapvetően háromfélék lehetnek, s létrejöttükben három különböző történeti folyamat játszott szerepet.

1. A patrocíniumi helységnév alakilag megegyezik a templomcímekkel, többnyire 'szent' jelentésű lexéma + szentnév szerkezetben: m. *Szentpéter*; fr. *Saint-Martin*, *Dompierre*; ol. *Santa Elisabetta*; kat. *Santa Maria*; n. *Sankt Peter*, *Weihenstephan* (a *weih* 'szent' a *sankt* délnémet variánsa); szlk. *Svätý Peter*; le. *Święta Anna*. Az efféle, metonimikus alakulású nevek szerte Európában a patrocíniumi névtípus prototipikus egyedeinek tekinthetők, még az olyan vidékeken is, ahol a személynevek kategóriája (amilyen tulajdonképpen a szentnév is) nem fordul elő önmagában helynévként. Ezt a szerkezeti jellegzetességet a névtípus meghatározó, univerzális jegyének tarthatjuk. (Igen tanulságos ugyanakkor, hogy az ilyen elnevezéseknek a tipológiai helyét mennyire nehezen találják meg az egyes szakmunkák. Rendre kétrészes szerkezetekként utalnak rájuk, nem összetételnek, hanem inkább – talán a speciális írásmódjuk miatt is – szintagmának tekintik őket.)

A metonimikus nevek egyik altípusaként tarthatjuk számon a 'szent' lexéma nélküli variánsokat (ezeket többnyire „szimplex”-eknek nevezi a szakirodalom), amelyek bizonyos területeken (pl. a francia névkincsben) igen jellegzetesek: fr. *Madelaine*, míg másutt (pl. a magyar, a német és a szlovák nyelvben) kifejezetten ritkák: m. *Margita*, n. *Niklas*, szlk. *Martin*. A hosszabb és a rövidebb alakok között igen gyakran névhasználati különbség is kimutatható: azok a nevek, amelyek előtt nem szerepel a 'szent' jelentésű lexéma, valójában népi, élőszóbeli, nem hivatalos elnevezések (dialektális jelenségek), ahol pedig megtalálható, azok egyházi hatóságtól származó, tipikusan írott nyelvi hivatalos névformák. A patrocíniumi nevek efféle kettős arculata különösen erőteljesen jelentkezik a nagy nyelvjárási különbségeket mutató (pl. olasz, német) nyelvterületeken.

2. Összetétellel ugyancsak nem ritkán alakultak patrocíniumi településnevek, jellegzetesen „patrocínium + földrajzi köznévi” struktúrát alkotva, ám ezek olykor nem közvetlenül jöttek létre, hanem másodlagos változás (meglévő településnév kiegészülésének) eredményeként: m. *Szentpéterföldre*, n. *St. Marienthal*; vagy az adott nyelvek sajátosságaihoz igazodva ugyanilyen szerkezetben, de más lexémasorrenddel: le. *Góra Św. Małgorzaty*. Itt is altípusként tűnnek fel a 'szent' nélküli variánsok: m. *Miklóstelke*, *Asszonyfalva*; fr. *Marteville*, *Martincourt*; n. *Annaberg*, *Marienthal*. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott az adott nyelvek névrendszertani jellemzőihez, konkrétan a „személynév + földrajzi köznévi” struktúrájú, prototipikus összetett helynevek modelljéhez való igazodás is.

A jellegzetesen másodlagos összetett helynévstruktúrákra, mint amilyenek a determináló elem + elsődleges patrocíniumi helynév (*Mátraszentistván*, *Liptovský Svätý Mikuláš*), illetőleg a patrocíniumi determináns + más motivációjú elsődleges helynév (*Sanktjohannisweiler*, *Boldogasszonykáta*) típusú névszerkezetek, a változási folyamatokat tárgyalva térek ki részletesebben.

3. A fenti két alapvető szerkezeti típus és keletkezési mód mellett kevésbé tűnik gyakorinak a morfológiai eszközökkel, szuffixumokkal történő patrocíniumi helynévalkotás, de egyes nyelvekben mégis tetten érhetjük: az olaszban például találkozunk (eredeti funkcióját tekintve) kicsinyítő képzős *San Giovanniello*, *San*

Gimignanello-féle elnevezésekkel. Valamivel jellegzetesebb (de szintén ritka) az a megoldás, amelyben a morféma kapcsolódása a 'szent' lexéma nélkül álló patrocíniumhoz történik, ahogyan a francia névkincsben például az *-an(um)* (*Martian* < *St. Martinus*), *-ac(um)* (*Generac* < *St. Genesius*) szuffixumok kapcsán ezt láthatjuk is. A lengyel *Mariackie*, *Mariówka*, *Mariańsko* névformák jellegzetes, birtokviszonyra utaló lengyel képzőelemekkel alakultak, a cseh területeken a *Romanov*, *Václavice*, a szlovák nyelvben pedig a *Křížovany*, *Michal'any* elnevezések mutatják e morfológiai típus jelenlétét. Noha a képzés mint helynévalkotási folyamat rendkívül széleskörű jelenség volt a magyarban éppúgy, mint a németben, a képzéssel alakult elnevezések között ezekben a nyelvekben csak véletlenszerűen akadunk patrocíniumi nevek nyomára: ez a névadási mód egyes területeken tehát nem volt alkalmas patrocíniumi nevek alkotására – részben talán névszerkezeti, részben pedig kronológiai okok miatt. A német nyelvterületen például a képzővel alkotott patrocíniumi nevek hiányának okát keresve az a lehetőség is felmerült, hogy ez a helynévalkotási mód talán már elvesztette a produktivitását addigra, amikor a szentneveken alapuló névadás ezen a területen egyáltalán megjelent.

A patrocíniumi településnevek névszerkezeti szempontból egyszerre simulnak bele az egyes területek helynévrendszerébe, és különülnek is el tőlük valamelyest. Belesimulnak abban a tekintetben, hogy éppen olyan névalkotási folyamatokkal (metonímiával, morfológiai szerkesztéssel és összetétellel) jöttek létre, mint amelyek az adott régiókban helynévadásra általában véve is használatosak. Elkülönülnek viszont olyan értelemben, hogy az általuk képviselt névszerkezeti típusok némelyike egy-egy névrendszertől éppenséggel idegen: a formáns nélküli személynév helynévi szerepben például szinte egész Európában különlegesnek számít, a patrocíniumi nevek legnépesebb csoportja azonban éppen ilyen szerkezetű. Az efféle névformákat ezért a névhasználat igyekszik valamelyest hozzáigazítani a szokásos szerkezeti típusokhoz, ami e nevek változási folyamatában is megmutatkozik.

8. A patrocíniumi településnevek változásai. – A patrocíniumi településnevek típusa minden bizonnyal nem névmodellek nyomán, hanem egyházi támogatással, egyfajta kultúrnévtípusként született meg. Ez a külső ösztönzés a templomcím településnévként való alkalmazására eredményezte aztán a tényleges névhasználók erőteljes beavatkozását az így létrejött nevek szerkezetébe, amit a névtípus Európa-szerte megfigyelhető nagyfokú változási érzékenysége és jellegzetes változási folyamatai mutatnak.

1. A patrocíniumi eredetű településnevek körében a névcseré³ rendkívül gyakori jelenségnek számít: az e névtípust jellemző változási módok között a középkori magyar nyelvterületen például 36%-os, az északnyugat-német területeken pedig 20%-os gyakorisági arányt képvisel, és már a középkor időszakában rendretten érhető. Feltűnő ugyanakkor, hogy a patrocíniumi településnevek esetében névcseré szinte csakis egyetlen irányban történt: a települések más motivációjú (tehát nem keresztény referenciájú) korábbi elnevezését váltották fel az e körbe

³ A változástípusok fogalmához és definíciójukhoz l. TÓTH 2008.

tartozó nevek: pl. m. *Igalja* > *Szentandrás*, *Szántó* > *Szentgyörgy*; n. *Nutlo* > *Sankt Hülf*, *Draxschlag* > *Sankt Oswald*; ol. *Cipollina* > *Santa Maria*. Az ilyen változások és a motívumaik olykor pontosan végigkövethetők a dokumentumokban. A mai német *Nikolausberg* település és a temploma eredetileg más nevet viselt (vö. 1162/14. sz.: *eccl. Sancti Nycolai in monte qui dicitur Wlrideshusen*), s ez a különbség – a templomépület jelentőségének növekedésével összefüggésben – évszázadok múlva, majd csak a 16. századra szűnt meg, ekkortól dokumentálható ugyanis a település új, immáron patrocíniumi *Nikolausberg* elnevezése. A névcseréhez településtörténeti tényezők is vezethettek: ezt láthatjuk az elnéptelenedő, majd a templom körül újratelepülő falu nevének m. *Tóti* > *Szentdemeter* változása hátterében. A legtöbbször azonban ilyen külsődleges tényezőkről nincsen tudomásunk, egyszerűen a névtípus nagy vitalitása az, amely elsöpri a korábbi elnevezéseket. Ennek valószínűségét jelzi az is, hogy a fordított változási irányt, amikor patrocíniumi elnevezést vált fel más motivációjú név, alig néhány kivételes példa képviseli: m. *Szentlélek* > *Oldalfalva*, n. *Sankt Jörg* > *Rückholz*.

2. A helynevet részlegesen érintő változások között a legjellegzetesebb az elsődleges patrocíniumi településnév megkülönböztető jelzői szerepű névrésszel történő k i e g é s z ü l é s e. Ennek jórészt az a magyarázata, hogy a névhasználat igyekszik az azonos nevű települések homonímiáját megszüntetni: pl. m. *Hernádszentandrás*, *Rábaszentandrás*; szlk. *Liptovský Svätý Mikuláš*, *Plavecký Svätý Mikuláš*. A kiegészülés – a nyelvek sajátos strukturális megoldásaihoz igazodva – prepozíciós szerkezetekkel is megvalósulhat: fr. *Saint-Bérain-sur-Dheune*, *Saint Bérain-sons-Saurigues*; sp. *Santiago de Compostella*, *San Adrián del Valle*; szlk. *Svätý Ondrej nad Hronom*.

A patrocínium a kiegészülésben más módon is részt vehet. Másodlagos patrocíniumi névformákat teremt az a folyamat is, amelynek során a szentnév szolgál differenciáló elemként az azonos nevű települések elkülönítésére: fr. *Tournon-Saint-Pierre* és *Tournon-Saint-Martin*; n. *Obhausen St. Petri*, *Obhausen St. Johannis*, *Obhausen St. Nicolai*, *Sankt Johannisrain*; m. *Szentbenedekkánya* és *Szentvidkálja*; ol. *Mosciano* > *Mosciano Sant'Angelo*.

Mindkét kiegészülési változásra jellemző ugyanakkor, hogy némely esetekben a 'szent' jelentésű elem egy idő után elmarad a kiegészült névből: m. *Pestszentlőrinc* > *Pestlőrinc*, de ugyanitt a szlovák *Liptovský Svätý Mikuláš* > *Liptovský Mikuláš*, *Plavecký Svätý Peter* > *Plavecký Peter*, *Moravský Svätý Ján* > *Moravský Ján* példák pedig a redukció kései, 20. századi eseteiként idézhetők, s politikai-ideológiai okokkal függenek össze. A német *Ried* > *Sankt Agatharied* > *Agatharied* változási folyamathoz, amikor tehát a korábbi településnévhez kapcsolódó patrocíniumi jelző idővel elveszíti *Sankt* elemét, a szakirodalom többféle indítékot is kapcsol. Eszerint a módosulásnak nemcsak a névhosszúság lehet a magyarázata, hanem szegmentálási okok ugyancsak szerepet játszhattak benne.

3. A 'szent' jelentésű névelem elmaradásához kapcsolódóan kell szólnunk a kiegészüléstől független r e d u k c i ó s módosulásokról is. A patrocíniumi nevek 'szent' eleme ugyanis még azokon a területeken is könnyen eltűnik a névtestből, ahol a nevek ritkábban esnek át változásokon (pl. a keletnémet területeken). Ez a módosulás jobbra a kétrészes, földrajzi köznévi alaprésszel álló elnevezése-

ket érinti: m. *Miklóstelke*; n. *Annaberg, Marienberg, Mariendorf, Marienfelde*. Az efféle változások háttérében leginkább a névmodellekhez, a jellegzetes településnév-szerkezeti típusokhoz (a személynév + földrajzi köznévképzés) való igazodás állhat. Egyrészes neveket ritkábban bár, de ugyancsak érinthet a folyamat: m. *Szentborbála* > *Borbála*; n. *Sankt Helena* > *Helena, Sankt Moritzen* > *Moritzen*, noha ezek a változások olykor csupán időlegesen következnek be, s az így létrejött alakok csak az alapforma változataiként szerepelnek. Az sem szokatlan, hogy bizonyos régiókban a patrocíniumi településnevek változatai, a hivatalos (standard) alakjuk és a népi, dialektális variánsuk között megmutatkozó különbségek ilyen módon jelentkeznek: például az olasz hivatalos *Santa Elisabetta* név dialektális változata a *Sabètta* névalak.

4. A kiegészüléssel ellentétes irányban ható változási folyamatként jelentkezik a kétrészes, patrocínium + földrajzi köznévképzés helynevekből a földrajzi köznévi névrész elmaradása, vagyis az ellipszis. A ném. *Sankt Paulskirche* (> *Sankt Paulshof*) > *Sankt Paul*, a m. *Szentlőrinc-telke* > *Szentlőrinc, Szentadalbertfalva* > *Szentalbert* típusú változásokban olykor nyelven kívüli okok is szerepet játszottak (pl. a korábban elpusztult falu újratelepülése, s ennek nyomán a névből a 'puszta falu' jelentésű lexéma elmaradása), de a módosulás fő motívumaként általában a formáns nélküli, egyrészes patrocíniumi nevek rendszertani hatását jelölhetjük meg.

5. A ritkábban bekövetkező változások közül végezetül három szabálytalan módosulást említek meg. Az alaki struktúra elhomályosulása, a deszemantizáció bekövetkeztekor a név eredetileg áttetsző, transzparens lexikális-morfológiai és szemantikai szerkezete elhomályosul. A folyamat háttérében igen gyakran hangtani, koartikulációs jelenségek állnak: m. *Szenttrinitás* > *Szentorontás*. A deszemantizáció több nyelvben is erőteljesen hatott a 'Szent Mária' elnevezésekre: m. *Szentmária* > *Szemerja* > *Somorja*, feln. *Sant Marei* > *Sammerei*. Olykor a fonetikai változások egészen elhomályosítják az etimont: az 1112-ben még *Sanctus Ulmarus*-ként adatható francia településnév később *Samer*-ként jelentkezik. Az ilyen esetekben a nevek pontos előzményének és egyúttal a változási folyamataiknak a rekonstruálásához elengedhetetlen a történeti adatok ismerete. A nevek deszemantizációs átalakulása igen gyakran a név újraértelmesítésében, reszemantizációjában végződik: m. *Szenttrinitás* > *Szentorontás* > *Szentrontás*. Nehéz elválasztani ezt a folyamatot a motivációmegújításként, motivációcsereként felfogható változásoktól. A transzszeszemantizáció teremthet egyrészt patrocíniumi helynévből más motivációjú elnevezést: a francia *Saint Mars* > *Cinq Mars* módosulást bizonyára az segítette elő, hogy mássalhangzók előtt a *saint* és a *cinq* 'öt' homofónok; de történhet fordítva is, s ez esetben a változás eredménye lesz (tulajdonképpen ál-)patrocíniumi elnevezés: lat. *Quinque Casae* > fr. *Saint Chaize*, ahol ugyancsak az előbb említett homofónia áll a háttérben. A legrégebbi, dokumentált újraértelmezés egy latin patrocíniumi név ófelnémet fordítása: 720: *Loewatzell* (tkp. 'Oroszlánmonostora') < lat. *leopardi cella* (tkp. 'Szent Léopard monostora').

9. Európa az antikvitástól kezdődően a kereszténység kifejlődésének és megszilárdulásának a fő színtere volt. A keresztény egyház a kontinens népeinek és kultúráinak életében különböző szinteken ért el igen nagy befolyást. Ez a körülmény segíthet megérteni azt is, hogy a patrocíniumi helynevek, ez a kulturális és egyháztörténeti szempontból is egyedülálló névtípus miért bír még ma is olyan jelentős súllyal Európa helynévkincsében.

Kulcsszók: együttműködési program, európai helynévkutatás, patrocíniumi településnevek.

A hivatkozott irodalom

- BILLY, PIERRE-HENRI 2011. Patrociny Settlement Names in France. In: TÓTH szerk. 2011: 7–28.
- BUCHNER, SABINA 2011. *Sankt Blasien – Sammarei – Helena*. Place Names with *Sankt* in Bavaria and Baden-Württemberg. In: TÓTH szerk. 2011: 145–73.
- CASEMIR, KIRSTIN 2011. Patrociny Place Names in the North-Western Territories of Germany. In: TÓTH szerk. 2011: 117–44.
- CZOPEK-KOPCIUCH, BARBARA 2011. Geographical Names Deriving from Saints' Names (Patrocinia) in Poland. In: TÓTH szerk. 2011: 227–45.
- HENGST, KARLHEINZ 2011. Patrociny Settlement Names in Eastern Germany. In: TÓTH szerk. 2011: 105–16.
- KRISTÓ GYULA 1996. Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helynevei (11–15. század) című doktori értekezéséről. *Névtani Értesítő* 18: 112–7.
- MARCATO, CARLA 2011. Patrociny Settlement Names in Italy. In: TÓTH szerk. 2011: 89–104.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére. *Névtani Értesítő* 18: 118–26.
- SELFA SASTRE, MOISÉS 2011. Contributions to Spanish Hagiotoponyms. In: TÓTH szerk. 2011: 69–87.
- ŠTĚPÁN, PAVEL 2011. Patrociny Settlement Names in the Czech Republic and Slovakia. In: TÓTH szerk. 2011: 207–25.
- TAVERDET, GÉRARD – GENDRON, STÉPHANE 2011. Patrociny Settlement Names in France. In: TÓTH szerk. 2011: 29–54.
- TORT-DONADA, JOAN 2011. Hagiotoponyms in Catalonia (Spain). In: TÓTH szerk. 2011: 55–68.
- TÓTH VALÉRIA 2008. Településnevek változástudományja. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. Patrociny Settlement Names in Europe. *Onomastica Uralica* 8. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen–Helsinki.
- TÓTH VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. In: TÓTH szerk. 2011: 175–206.

Patrocinium settlement names in Europe The findings of an international research program

In 2010 we started an international research project which was aimed at presenting the situation and the special features of settlement names of patrocinium origin in diverse language areas of Europe. Since this name type is characteristic of certain parts of Europe (in the German, Italian, French, Spanish speaking areas and in the Carpathian Basin) to the exclusion of others, I chose the participants of the project accordingly. The call was well received, 15 researchers from 10 countries indicated that they would like to participate in the project. The final outcome was that 11 studies were published in a volume entitled "Patrocinium Settlement Names in Europe". This paper presents the findings of the project, focusing mainly on the following issues: patrociniums and patrocinium settlement names in Europe; circumstances of this name type formation; chronological features of the name type; onomato-geographical characteristics of patrocinium settlement names; structural issues; changes of settlement names of patrocinium origin.

Keywords: international project in onomastics, research on European settlement names, patrocinium settlement names.

TÓTH VALÉRIA

A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele – legelső hazai nyelvelünk?*

1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek tisztázása, ezen belül kiállításuk időpontjának meghatározása mindenekelőtt az oklevéltan feladata. Anyanyelvünk korai emlékeit tartalmazó középkori okleveleink vizsgálata azonban nyelvünk múltjának feltárása szempontjából sem érdektelen, s ez különösen is vonatkozik első írásos forrásainkra, legkorábbi görög és latin nyelvű okleveleinkre.

A magyar nyelvtörténetírás SZAMOTA 1895-ben írt szemléletformáló munkájától, illetve az OklSz. megjelenésétől kezdve számol megkerülhetetlenül középkori okleveleink nyelvi adataival. Hazai okleveles forrásaink közül „A veszprémvölgyi apácák adománylevele” (a továbbiakban a nyelvtörténeti munkákban hagyományozódott rövidítéssel: VeszprAd.) anyanyelvünk múltjának feltárásában kiemelt jelentőségű, hiszen nem kevesebbet állítunk, minthogy e görög nyelvű oklevél (néhány korábbi arab, illetve bizánci görög eredetű külföldi forrást követően) a legelső hazai nyelvelünk.

Az 1109-es másolatban fennmaradt VeszprAd. eredeti oklevélpéldányára vonatkozóan a nyelvtörténeti szakirodalom lényegében máig elfogadja a HÓMANTÓL származó (1917: 231), az ezredforduló környékére megállapított (1000–1001) keletkezést, a hivatkozások pedig SZENTPÉTERY (1918: 51) nyomán rendre az „1002. előtt” datációt közlik. Ennek nyomán nyelvünk történetírói számára nem kérdőjeleződött meg, hogy a VeszprAd. „a legkorábbi magyar származású magyar nyelvelünk” (ÓMolv. 14–5; vö. KNEZSA 1947: 140, MOLNÁR–SIMON /1980: 11,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.